

Н.П. Даўбешка

Тэрмін «безэквівалентная лексіка» ў кантэксце лінгвістычнай тэрміналогіі

Аналіз напрацовак айчынных і замежных мовазнаўцаў у галіне вывучэння з'явы лексічнай безэквівалентнасці і безэквівалентнай лексікі паказвае, што пры дэфініцыі апошняй у якасці вызначальных выступаюць самыя розныя крытэрыі. Іх выбар у першую чаргу дыктуецца спецыфікай дысцыплін, а безэквівалентная лексіка з'яўляецца (у большай ці меншай ступені) прадметам разгляду ў тэорыі і практыцы перакладу, супастаўляльным мовазнаўстве, лексікаграфіі, лінгвакраіназнаўстве і інш. Такая «запатрабаванасць» рознымі навукамі дазваляе гаварыць пра неакрэсленасць зместу тэрміна «безэквівалентная лексіка», што прыводзіць да неаднастайнасці ў намінацыі як самой з'явы лексічнай безэквівалентнасці, так і канкрэтных выпадкаў яе праяўлення. Думаецца, па гэтай прычыне існуе неабходнасць у супастаўленні аб'ёму паняццяў некаторых шырокаўжывальных лінгвістычных тэрмінаў, якое дазволіла б не толькі акрэсліць месца тэрміна «безэквівалентная лексіка» ў тэрмінасістэме мовы, але і прадухіліць неабгрунтаванае атаясамліванне яго зместу са зместам іншых лінгвістычных тэрмінаў.

Матывацыя семантыкі аналітычнага спалучэння «безэквівалентнае слова» відавочная для любога носьбіта мовы: гэта слова, якое не мае эквіваленту (іншая справа, што на сённяшні дзень сярод мовазнаўцаў няма адзінства ў разуменні апошняга). Названая прымета пакладзена ў аснову навуковага тлумачэння безэквівалентнасці ў працах большасці даследчыкаў. Услед за І.Р. Шкрабай, аўтаркай першага ў беларускай лінгвістыцы слоўніка безэквівалентнай лексікі [1], мы адносім да яе тыя адзінкі нацыянальнай мовы, якія ў іншамоўным дачыненні не маюць аднаслоўных адпаведнікаў, гэта значыць іх семантыка перадаецца словазлучэннямі ці апісальнымі канструкцыямі. Разам з тым, у навуковым зваротку сустракаецца і іншая семантызацыя тэрміна, ніяк не звязаная з паняццем эквіваленту і, думаецца, наўрад ці апраўданая. У прыватнасці, складальнікі «Старабеларускага лексікона» М.Р. Прыгодзіч і Г.К. Ціванова, даследуючы старабеларускую безэквівалентную лексіку, адносяць да яе «тыя словы, якім у сучаснай беларускай мове адпавядаюць адрозныя лексемы» [2]. На думку аўтараў, безэквівалентнымі з'яўляюцца такія адзінкі старабеларускай мовы, як *зритель* 'глядач, сведка', *напой* 'пітво', *патэль* 'скаварада, патэльня', *смердзь* 'селянін' і да т.п. Відавочна, што асноўная ўмова безэквівалентнасці ў дадзенай сітуацыі – розніца ў знешняй абалонцы слова ў старабеларускай і сучаснай беларускай мовах.

Традыцыйная трактоўка тэрміна «безэквівалентная лексіка» прадугледжвае вылучэнне ў яе складзе некалькіх груп слоў у адпаведнасці з фактарамі, якія выклікаюць безэквівалентнасць. У адным выпадку безэквівалентнасць тлумачыцца прычынамі ўнутрымоўнага характару, канструктыўнымі асаблівасцямі самой мовы. Зразумела, што пры гэтым далёка не другарадная тая акалічнасць, слоўнікі блізкароднасных ці далёкіх моў супастаўляюцца. Як слушна заўважае А.Я. Супрун, «супастаўляльны аналіз лексіконаў блізкароднасных славянскіх моў, якія развіваюцца ў не настолькі далёкіх умовах, больш дазваляе ўбачыць адрозненню ўласна

моўных...» [3]. Напрыклад, безэквівалентнымі на фоне рускай мовы з'яўляюцца такія адзінкі беларускай мовы, як *бляхарня*, *вічанішча*, *замнога*, а прычына іх безэквівалентнасці заключаецца ў непадобнасці словаўтваральных сістэм гэтых моў. Праўда, названы пласт безэквівалентнай лексікі вывучаны найменш, паколькі ўвага большасці даследчыкаў усё-такі звернута на супастаўленне фактаў моў далёкіх, а значыць, на першы план выходзіць не спецыфіка выражэння граматычнай, словаўтваральнай семантыкі слоў, а адлюстраванне імі асаблівасцей матэрыяльнай і духоўнай культуры народа. Менавіта гэтую акалічнасць падкрэсліваюць многія лінгвісты і прызнаюць яе асноўнай пры вызначэнні безэквівалентнай лексікі. А.В. Фёдараў, напрыклад, лічыць, што безэквівалентным можна назваць слова тады, калі яно абазначае «выключна мясцовую з'яву або спецыфічна мясцовае паняцце, якім няма адпаведнікаў у побыце і ў паняццях іншага народа» [4]. Тую ж думку праводзіць Г.Дз. Тамахін: безэквівалентныя словы служаць «для выражэння паняццяў, адсутных у іншай культуры» [5]. Аднак прыведзеныя фармулёўкі, па сутнасці, адлюстроўваюць прыроду яшчэ адной моўнай адзінкі, а іменна – рэаліі (паводле іншых крыніц – слова-рэаліі, абазначэння рэаліі). Згодна з інфармацыяй у «Кароткай літаратурнай энцыклапедыі», «рэалія – прадмет, паняцце, з'ява, характэрная для гісторыі, культуры, побыту пэўнага народа, адсутная ў іншых народаў; рэалія – таксама слова, што абазначае такі прадмет, паняцце, з'яву» [6]. Тоеснасць зместаў, якая назіраецца ў гэтым выпадку, часта з'яўляецца прычынай неразмежавання такіх адзінак, як безэквівалентнае слова і рэалія. Апошнія, называючы спецыфічныя прадметы ці з'явы, звязаныя з гісторыяй, культурай, эканомікай і побытам краіны, з'яўляюцца носьбітамі нацыянальнага (мясцовага) або гістарычнага каларыту, а значыць, можна дапусціць, не маюць дакладных эквівалентаў у іншых мовах. Тым самым канстатуецца: рэаліі складаюць асобны разрад безэквівалентнай лексікі, і лічыць гэтыя паняцці ўзаемазамяняльнымі ці тоеснымі няма ніякіх падстаў. Акрамя таго, спецыялісты адзначаюць наступную акалічнасць: гаварыць пра безэквівалентную лексіку можна, разглядаючы суадносіны канкрэтнай пары моў, а рэаліяй слова можа быць у адносінах да ўсіх ці большасці моў [7]. Калі ж пры вызначэнні безэквівалентнай лексікі даследчыкі абапіраюцца выключна на адлюстраванне ў ёй адметных з'яў матэрыяльнай і духоўнай культуры народа, верагодна, яны прапануюць яе вузкае разуменне або аперыруюць, як ужо адзначалася, фактамі далёкіх паводле паходжання моў.

Праз вызначэнне рэаліі як дэнатата імені змест тэрміна «безэквівалентная лексіка» судакранаецца са зместам тэрміна «экзатычная лексіка». У прыватнасці, існуе меркаванне аб прыналежнасці экзатызмаў як асобнай групы слоў, якія называюць прадметы і паняцці, характэрныя для духоўнай культуры і матэрыяльнага побыту народа, да безэквівалентнай лексікі. Аднак экзатызмы выдзяляюцца ў мове, зыходзячы з таго, што паняцці, імі абазначаныя, чужыя для дадзенай моўнай супольнасці. Экзатычная лексіка – гэта разрад іншамоўных слоў, якія адлюстроўваюць асаблівасці жыцця, гісторыі, культуры іншых краін і народаў, захоўваючы сваю яркую нацыянальную і гістарычную афарбоўку, гэта значыць называюць рэаліі чужой рэчаіснасці. У той жа час безэквівалентныя словы называюць уласныя нацыянальна-спецыфічныя рэаліі, і толькі ў выпадку выкарыстання іншай мовай такія адзінкі становяцца ў ёй адметнымі, экзатычнымі. Так, не маюць аднаслоўных адпаведнікаў у рускай мове такія беларускія словы, як *ваўкалак*, *староства*, *дзядзькаванне*, значыць, яны безэквівалентныя, аднак экзатызмамі ў беларускай мове гэтыя адзінкі не з'яўляюцца.

Нарэшце, існаванне трэцяй групы безэквівалентных слоў абумоўлена асаблівасцямі функцыянавання свядомасці чалавека. За выключэннем рэалій, аб'ектыўная рэчаіснасць з'яўляецца адной і той жа для ўсіх народаў, розным людзям уласцівыя адны і тыя ж заканамернасці мыслення, і ўсё ж кожная мова па-свойму чляніць рэчаіснасць і лінгвістычна яе афармляе. В.Л. Мураўёў, ілюструючы гэтую сітуацыю, заўважае, што «сярод французаў ёсць людзі, якіх можна назваць рускімі словамі «сласціна», «размазня», губошлёп», але дакладных эквівалентаў у выглядзе слова ці ўстойлівага спалучэння гэтым словам у французскай мове не існуе». Пры гэтым аўтар выкарыстоўвае тэрмін «лакуна» і адносіць да апошніх «толькі тыя іншамоўныя словы, якія выражаюць паняцці, не замацаваныя нормамі дадзенай мовы, і для перадачы якіх у ёй патрабуюцца больш ці менш развітыя перыфразы» [8]. Не маючы дадатковай інфармацыі, можна палічыць, што даследчык вядзе гаворку пра тую ж безэквівалентную лексіку. Аднак тут жа лакуны разглядаюцца як прабелы ў мове, якія могуць запаўняцца, знікаць. Відавочна непаслядоўнасць у вызначэнні сутнасці лакуны: што гэта – слова або адсутнасць слова?

Тэрмін «лакуна» ўжывае таксама Л.С. Бархуродаў. Характарызуючы склад безэквівалентнай лексікі, ён у якасці асобнага яе разрада вылучае выпадковыя лакуны – «тыя адзінкі слоўніка адной з моў, якія па незразумелых прычынах не маюць адпаведнікаў у лексічным саставе іншай мовы» [9]. У якасці прыкладаў даследчык прыводзіць безэквівалентныя ў праекцыі на англійскую мову словы рускай мовы: *кипяток, сутки, именинник, погорелец*. Ізноў можна адзначыць пэўную некарэктнасць фармулёўкі: калі канкрэтную прычыну адсутнасці слова з пэўным значэннем у адной мове і наяўнасці яго ў другой устанавіць даволі цяжка, то чаму гэтае слова – лакуна? Традыцыйна большасцю даследчыкаў лексічная лакуна вызначаецца не як моўная адзінка, а як «з'ява, якая назіраецца ў выпадках, калі слову адной мовы няма аднаслоўнага эквіваленту ў іншай мове» [10]. Думаецца, можна сказаць, што безэквівалентнае слова і лексічная лакуна – дзве процілегласці ў розных мовах, якія абумоўліваюць адна адну. Інакш кажучы, моўную адзінку можна назваць безэквівалентнай толькі ў тым выпадку, калі мова супастаўлення не ўтрымлівае раўназначнага адпаведніка таго ж узроўню і семантычнага аб'ёму, а існуючая «пустата» пакрываецца запаўняльнікам больш высокага ўзроўню. У сваю чаргу, лексічная лакуна з'яўляецца вынікам адсутнасці іншамоўнага эквіваленту пэўнаму слову дадзенай мовы. Існаванне як безэквівалентных слоў, так і лексічных лакун звязана з дзеяннем пэўных інтра- і экстралінгвістычных фактараў.

Як бачым, праблема вызначэння месца безэквівалентнай лексікі ў сістэме іншых лінгвістычных адзінак ставіць перад даследчыкамі шэраг пытанняў, звязаных як з крытэрыямі іх размежавання, так і з дакладнай семантызацыяй кожнай. Мы паспрабавалі каратка акрэсліць суадносіны такіх часта ўжывальных тэрмінаў, як «безэквівалентнае слова», «рэалія», «экзатызм», «лакуна». Відавочна, што, судакранаючыся ў тым ці іншым аспекце, яны, разам з тым, служаць намінацыямі для абсалютна розных паняццяў.

ЛІТАРАТУРА

1. *Шкраба І.Р.* Самабытнае слова: Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі (у рускамоўным дачыненні). Мн., 1994. С. 5.
2. *Прыгодзіч М.Р., Ціванова Г.К.* Старабеларускі лексікон. Падручны перакладны слоўнік. Мн., 1997. С. 3.

3. **Супрун А.Е.** О комплексном подходе к строению славянской сопоставительной лексикологии // Теоретические и методологические проблемы сопоставительного изучения славянских языков. М., 1994. С. 50.
4. **Фёдоров А.В.** Введение в теорию перевода. М., 1968. С. 140.
5. **Томахин Г.Д.** Реалии – американизмы. М., 1988. С. 5.
6. **Краткая литературная энциклопедия** / Под ред. **А.А. Суркова**. М., 1971. Т.6. С. 56.
7. **Влахов С., Флорин С.** Непереводимое в переводе. М., 1980. С. 43.
8. **Муравьев В.Л.** Лексические лакуны. Владимир, 1975. С. 6.
9. **Бархударов Л.С.** Язык и перевод. М., 1975. С. 95.
10. **Роўда І.С.** Лексічныя лакуны і сумежныя моўныя з'явы // Весці АН Беларусі. Сер. гуманіт. навук, 1993, №2. С. 121.

S U M M A R Y

An attempt to analyze the essence of the term «non-equivalent lexis» in comparison with the meaning of some other linguistic terms such as «realia», «exotic lexis», «lacuna» has been made in this article.

Поступила в редакцию 23.05.2002